

ЕТНОДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ЗАКАРПАТТІ (I – ПОЧАТОК III ТИСЯЧОЛІТТЯ)

Михайло Тиводар

УДК 323.11+314.1(477.87)

У статті розглянуто передумови та наслідки етнодемографічних процесів на теренах українського етноісторичного Закарпаття. Археологічні та писемні джерела засвідчують, що, починаючи із середини VI ст., українське, а з VIII–IX ст. — східнослов'янське та давньоруське населення. Вторгнення угорців змінило етнічної ситуації в краї. Лише з XI ст. угорці почали включати терени етноісторичного Закарпаття до складу Угорщини. Цей процес супроводжувався поселенням там німецьких колоністів, а з XIV ст. — поселенців на «волоському праві». У 1526 році після поразки угорських військ під Могачем до краю переселилася значна частина угорців. Дані переписів-ревізій XVIII ст. і переписів населення XIX–XX ст. розкривають перебіг етнодемографічних процесів в окресленому регіоні та процеси асиміляції українців-русинів угорцями й словаками. У результаті асиміляційних процесів українська етнічна територія на південних відрогах Карпат у 20–30-х роках XX ст. скоротилася до 22,3 тис. км².

Ключові слова: асиміляція, білі хорвати, Верхнє Потисся, етноісторичне Закарпаття, етнонім, етнос, Карпатська Україна, слов'яни, угорці, українці.

The article is about the prerequisites and consequences of the ethnodemographical processes within the Ukrainian ethnohistorical Zakarpattia. The archeological and written sources confirm that the Slavonian population had been prevailing in the land from the middle of the 6th century till the 8th – 9th centuries when the Eastern Slavonian and the ancient Rus tribes replaced the former people. The Hungarian invasion did not change the ethnical situation in Zakarpattia. Only since the 11th century the Hungarians had been occupying some lands of the ethno-historical Zakarpattia into Hungary of that time. This process was accompanied by the settling of the German colonists there, while since the 14th century — of the settlers on the Walachian law. After the Hungarian army defeat near Mohács in 1526 a considerable part of the Hungarians transmigrated to the land. The materials of the 18th-cent. censuses-revisions and the 19th–20th-cent. censuses expose a flow of the regional ethnodemographical processes and a flow of the assimilative processes when the Hungarians and Slovaks had been incorporating the Ukrainians-Rusyns. As a result of the assimilative processes the Ukrainian ethnical territories on the southern Carpathian branches decreased to 22,300 km² in 1920s – 1930s.

Keywords: assimilation, White Croats, the Upper Potyssia, ethno-historical Zakarpattia, ethnonym, ethnos, Carpathian Ukraine, colonization, Slavonians, Hungarians, Ukrainians.

Простори українського етноісторичного Закарпаття майже повністю співвідносяться з Верхнім Потиссям, яке за сучасним адміністративно-територіальним поділом включає Закарпатську область України, Східну Словаччину, північні райони Саболч-Сатмарського комітату Угорщини, Сату Марського та Байя Марського повітів Румунії. Це наприкінці XVIII — на початку XIX ст. територія українського етноісторичного Закарпаття майже повністю збігалася з територією Верхнього Потисся і займала площу 50 тис. км². До його складу входили Мараморський, Угочанський, Березький, Ужанський, Земплінський, Списький, Шариський, Абуй-Торнянський, Сатмарський, Саболчський, Гемерський та Боршодський комітати тогочасної

Угорщини. Уже на кінець 30-х років XIX ст. площа етноісторичного Закарпаття зменшилася до 41,7 тис. км². Але ще в Саболчському, Сатмарському, Гемерському та Боршодському комітатах проживало від 3 тис. до 5 тис. русинів. На середину XIX ст. до територій, де переважало русько-українське населення, належали лише Мараморський, Угочанський, Березький, Ужанський, Земплінський і Шариський комітати. Їхня площа охоплювала понад 28,4 тис. км² [1, 12–14, XXI–XXX; 2, 105]. На кінець XIX — початок XX ст. територія етноісторичного Закарпаття зменшилася до 22,3 тис. км². Домінуюче русько-українське населення проживало лише в чотирьох східних комітатах: Ужанському, Березькому, Угочанському та Мараморському, площа яких ста-

новила 17,9 тис. км² [3, 5], на прилеглих до Ужанського комітату теренах Східної Словаччини (3,5 тис. км²) та прилеглих до Марамороського комітату просторах Сатмарського комітату (900 км²) [3, 24; 4, 50; 5, 50].

Саме в цих межах українці етноісторичного Закарпаття прагнули в 1919 році возз'єднатися з Україною. Про це свідчить рішення з'їзду закарпатських русинів-українців від 21 січня 1919 року, у якому зазначалося: «Всенародні збори угорських русинів українців з дня 21-го януара 1919 року виказують з'єднати всіх русинів українців с комітатів Мараморош, Угоча, Берег, Унг, Земплин, Шаріш, Спіш и Абауторна и приручение русинами украинцями заселених земель до Соборної України» [6, 2–5].

У Гемерському, Боршодському, Саболчському та Сатмарському комітатах у 1810 році налічувалося лише 49,2 тис. україномовних мешканців. А в 1910 році тут нараховувалося 240 тис. греко-католиків, але з них лише триста осіб були україномовними [2, 111]. Саме за рахунок цих комітатів протягом ХІХ ст. відбувалося скорочення українських етнічних територій Закарпаття до вже названих 22,3 тис. км². Подальше скорочення окресленої території пов'язане з мадяризацією і словакізацією її мешканців. Так, у 1810 році в Земплинському, Шариському та Спиському комітатах проживало 195,7 тис. греко-католиків, з-поміж яких 185,2 тис. вважали себе русинами. А в Земплинському й Шариському комітатах ще в першій половині ХІХ ст. русини-українці були домінуючим етнічним компонентом [2, 111]. За підрахунками І. Коломійця, у 1900 році в Земплинському комітаті проживало 150 тис., у Шариському — 80 тис., у Спиському та інших комітатах — 25–30 тис. русинів-українців [7, 385–386].

Після Першої світової війни й розпаду Австро-Угорщини, згідно з рішенням Міжнародної конференції в Сен-Жермені від 10 вересня 1919 року, частина українського етноісторичного Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь, площею 12 617 км², опинилася в складі новоствореної держави Чехословаччина [4, 4–5]. Територія Підкарпатської Русі нині

майже повністю збігається з територією Закарпатської області, що охоплює 12,8 тис. км².

У 1938 році Карпатська Україна (колишня Підкарпатська Русь) зазнала чергових територіальних втрат. У результаті першого Віденського арбітражу (2.ХІ.1938) Карпатська Україна втратила 1523 км² (Ужгород, Мукачеве, Берегівський район) і в етнічно українських межах її площа становила 11 094 км². На цій території проживало 552 тис. осіб, з яких українців — 414 тис. (75,4 %), євреїв — 68 тис. (12,3 %), угорців — 27 тис. (4,9 %), чехів і словаків — 18 тис. (3,2 %), румунів — 13 тис. (2,3 %), німців — 9 тис. (1,6 %), інших — 0,3 % [8, 41]. У березні 1939 року Угорщина повністю окупувала Карпатську Україну, перейменувала її на Підкарпаття, зменшила її територію, віднісши міста Виноградів (Севлюш), Тячів і Солотвино до «матірньої угорської держави». Натомість на заході до Підкарпаття було приєднано Собранецький округ із тридцять одним українським селом, які раніше входили до складу Словаччини. У результаті цих змін площа Підкарпаття становила 12 060 км² [9, 715; 10, 9; 11, 59].

15 липня 1939 року угорська влада здійснила перепис населення на Закарпатті. Отримані результати призначалися для службового користування. Їх, а також уточнені дані про площу, оприлюднили О. Бонкало, І. Гашпар та Л. Тіррінг. Площа тогочасного Закарпаття охоплювала 12 146 км², а загальна чисельність населення становила 671 962 особи, з яких 84,4 % — українці, 7,1 % — угорці, 4,2 % — словаки, 2,5 % — німці, 2 % — інші [11, 59; 12, 177; 13]. Згідно з тогочасним територіально-адміністративним поділом, до складу Закарпаття входило дванадцять округів: Рахівський, Тячівський, Хустський, Воловський (Міжгірський), Великосевлюський (Виноградівський), Іршавський, Мукачівський, Свалявський, Великоберезнянський, Перечинський, Ужгородський, Собранецький [12, 177].

У жовтні 1944 року колишню Підкарпатську Русь (Карпатську Україну) визволили радянські війська, у листопаді 1945 вона ввійшла до складу

Радянського Союзу, а 22 січня 1946 року було створено Закарпатську область у складі Радянської України, площею 12,8 тис. км². Незначне збільшення площі області відбулося за рахунок включення до неї Чопа з околицями.

Археологічні матеріали засвідчують, що території етноісторичного Закарпаття були заселені 1 млн років тому [14, 20]. На теренах Карпатського ареалу, що був зоною контактів різноетнічних племен, відбувалося формування ряду індоєвропейських етнічних спільнот. Однією з них була фракійська етнічна спільнота II—I тис. до н. е. У III — середині I ст. до н. е. провідну роль у житті Потисся відігравали кельти, а протягом I ст. до н. е. — на початку II ст. н. е. — даки. Під час Маркоманських воєн (160—180-і роки) у Карпато-Дунайський ареал проникли германські племена, у II—III ст. — сармати, з кінця IV — до середини V ст. — гуни, після розгрому гунів у 454 році — геніди, а з початку VI ст. — слов'янські племена [14, 282—283, 287, 292, 296—297, 304].

Проникнення слов'ян на терени етноісторичного Закарпаття датовано II—III ст. Вони були пов'язані з етнокультурними утвореннями носіїв черняхівської культури і культури карпатських курганів [14, 29—30; 15, 225]. Найбільше дискусій викликають пам'ятки культури карпатських курганів. Деякі вчені пов'язують її з етносоціальною групою карпів, що сформувався на основі гето-дакійських традицій і домішків різноетнічних елементів. Згодом вони були асимільовані слов'янами і стали предками літописних хорватів. Так, культуру карпатських курганів пов'язують зі слов'янським етногенезом [16, 148—152]. Інші дослідники формування культури карпатських курганів пов'язують зі співжиттям гето-дакійських і слов'янських етнічних елементів, слов'янізацією гето-даків та формуванням тих рис культури карпатських курганів, які пов'язані зі слов'янськими старожитностями наступної історичної доби [15, 235]. Окремі науковці культуру карпатських курганів пов'язують із фракійським племенем костобоків, які населяли Верхнє Потисся та верхів'я Прута і Дністра [14, 301—302].

У часи Великого переселення народів кінця IV—V ст. найчисленнішими серед переселенців на етноісторичне Закарпаття були різноплемінні групи слов'ян, які тут зустріли попередніх слов'янських переселенців, залишки даків, гепідів, сарматів та ін. Уже в V ст. культура карпатських курганів зникає, а групи гето-даків не фіксуються. Можливо, вони відійшли на Прут, де спричинили розвиток культури карпатських курганів як давньослов'янської [17, 52; 18, 5]. Раптове зникнення культури карпатських курганів та зникнення гето-даків (як окремої етнічної спільноти), радше, пов'язане з їх слов'янізацією. Очевидно, у V ст. групи різноетнічного населення проживали на теренах етноісторичного Закарпаття вже в умовах етнокультурного домінування слов'ян. Це підтверджується тим, що в термінології полонинських українців-скотарів у Карпатах до наших днів збереглися дакофракізми «урда», «дзер», «поді шор», «ватра», «струнга», «царок» та ін. [19, 10—13; 20, 67—68, 72, 78; 21, 40; 22, 57—58, 136, 193; 23, 233, 251—253, 387—389, 405—407].

Майже завжди при проникненні нових етнічних спільнот господарсько-культурні традиції місцевого населення, принаймні їх частина, передавалися прибульцям, які, засвоюючи їх швидше, адаптувалися до нового природно-географічного й соціального середовища. Змінюючи один одного, зазначені вище етноси не зникли безслідно. Кожен з них зі своїми господарсько-культурними традиціями ставав етнічним і культурним підґрунтям для наступного, який засвоював досягнення попередників, вносив щось своє у місцеву етнокультурну традицію, і так аж до появи в Східних Карпатах слов'ян.

Переселенські групи слов'ян відзначалися мобільністю, демократичністю суспільного й громадського життя. Це стимулювало слов'янізацію гето-даків та інших етнічних груп. Слов'янізація місцевого населення підтверджується й антропологічними матеріалами. Вивчення соматологічних, дерматогліфічних і одонтологічних ознак та аналіз груп крові доводять, що у формуванні українців карпатського антропологічного типу взяли активну участь гето-дакійські (давньофракій-

ські) морфологічні компоненти з їх динарськими ознаками [24, 18].

Угорські археологи намагалися довести, що до приходу угорців Верхнє Потисся було «безлюдним» або мало незначну кількість населення. Археологічні дослідження 70–90-х років ХХ ст. спростували це. На цій «безлюдній» території лише в межах Закарпатської області виявлено понад п'ятдесят слов'янських поселень VI–IX ст., у тому числі вісім поселень VI–VII ст. У словацькій частині етноісторичного Закарпаття знайдено кілька десятків ранньослов'янських пам'яток, а в румунській частині — двадцять п'ять слов'янських поселень VI–IX ст. [14, 313–315].

Доба ранньослов'янських пам'яток VI–VII ст. — це час розквіту праязкої культури Потисся й Прикарпаття. Із середини VI ст. перебування слов'ян у Середньому Подунав'ї та Потиссі зафіксовано в писемних джерелах. Цими слов'янами були хорвати, які мешкали в Українських Карпатах і далі на захід уздовж Карпат аж до витоків річок Вісли й Одера. Вірогідно, у 560 році вони створили самостійне військово-політичне об'єднання («славнію») Велика Хорватія, яка була етнокультурною співплемінністю генетично споріднених племен [25, 134; 26, 3, 7, 8; 27, 93–94]. Перші відомості про хорватів залишив візантійський імператор Константин Багрянородний. Ведучи мову про переселення хорватів на Балкани, він зазначав, що частина їх залишилася на батьківщині й відома під назвою «білохорвати». Останні продовжували проживати на теренах Галичини й Верхнього Потисся [25, 19–20, 134; 28, 57–60, 84; 29, 164; 30, 434; 31, 78].

У 622 році після розгрому аварами військово-політичного об'єднання хорватів східна їх частина в Карпатах і на теренах етноісторичного Закарпаття розділилася на кілька етнотериторіальних співплемінностей. Загалом Верхнє Потисся в VI–VII ст. заселяли носії праязкої культури, тобто «білі хорвати». До археологічних пам'яток цієї доби в межах Закарпатської області відносяться поселення в Береговому, Чопі,

Ужгороді, у селах Галоч, Холмок, Зняцеве, Буча, Блатне Ремети та ін. [14, 320; 32, 161]. Загалом ранньослов'янські пам'ятки Верхнього Потисся представлені поселеннями з дев'ятнадцяти місцезнаходжень. У Закарпатській області вони розміщувалися від верхів'я Тиси, у межиріччі річок Боржава й Серне, уздовж середньої та нижньої течії Ужа, а в Східній Словащині — уздовж середньої течії Торіси. У кінці VII — протягом VIII ст. відбулося масове заселення Верхнього Потисся слов'янськими племенами [14, 316, 339, 345].

Давньослов'янські пам'ятки VIII–IX ст. також виявлені в низовинних і передгірських районах етноісторичного Закарпаття. Їх належність до східнослов'янського світу підтверджує майже повна ідентичність житла, посуду, поховальних обрядів і знарядь праці з тими, що виявлені на теренах Прикарпаття та Правобережної України [32, 161–162; 33, 31–34; 34, 313–318, 321–322]. Слов'янські старожитності VIII–IX ст. хронологічно пов'язані з більш пізнім списком східнослов'янських племен у «Повісті минулих літ», а тому їх пов'язують з культурно-історичним розвитком білих хорватів в українському Передкарпатті та Верхньому Потиссі. Білі хорвати на етноісторичному Закарпатті були компактною і стабільною співплемінністю. Поряд з ними проживали нечисленні групи аварів, які після розгрому у 803 році Аварського каганату слов'янізувалися так, що їх не можна вирізнити ні за могильниками, ні за поховальними обрядами [14, 342–343; 35, 12–14; 36, 180–185]. Загалом у VIII–IX ст. на просторах етноісторичного Закарпаття доволі стрімко зростала кількість поселень як у низовинах, так і в середньогір'ї та в північно-західних гірських районах. На сьогодні тут виявлено сто тридцять три давньослов'янських поселень та низку городищ, поховань і залізоробних центрів [14, 323, 336–337; 32, 74–82, 162–163, 170; 33, 34–35].

Після падіння Аварського каганату населені слов'янами землі етноісторичного Закарпаття опинилися під впливом чи в складі Болгарської

держави. Франкські хроніки згадували тут кілька місцевих, залежних від Болгарії ранньодержавних утворень [14, 342; 10, 48–49; 37, 192–193]. У VIII ст. у Верхньому Потиссі існував союз ободритів на річці Бодрог, що згадується в писемних джерелах під 824 роком, у Словаччині — Нігрянське князівство, південніше — Блатенське князівство, на території Трансильванії — два князівства [10, 48].

У 896 році угорські племена через Верещий перевал удерлися на Закарпаття. Анонімний автор хроніки «Геста Гунгарорум» писав, що, перетнувши сніжні гори (ідеться про Карпати), угорці зупинилися біля Мукачєвого, а місцеві мешканці «злякались і добровільно підкорились Алмошу» [38, 27]. Але шлях від перевалу долиною Латориці позначений похованнями знатних угорських воїнів. У Верхньому Потиссі вже відомо понад тридцять місцезнаходжень таких одиничних і групових поховань [14, 356–357]. Крім того, західніше Ужгорода біля села Земплин Східнославацького краю виявлено багато поховань угорських воїнів та могилу їхнього вождя Алмоша, який загинув при спробі взяти штурмом Земплинське укріплення [37, 202–204]. Це свідчить, що місцеве слов'янське населення чинило організований збройний опір завойовникам. А оскільки організація військового опору вимагає наявності владних інституцій, то можемо припустити існування на теренах історичного Закарпаття певного політичного утворення. Народна традиція і автор хроніки «Геста Гунгарорум» пов'язують його з іменем легендарного князя (дуки) Лаборця [10, 47; 38, 27]. Деякі українські автори стверджують, що джерела не уточнюють, кого за Карпатами завойовували мадари, що навіть «автор “Діяння угрів” [«Геста Гунгарорум». — М. Т.] нічого певного не повідомляє про підкорене мадярами населення» [39, 73–74]. Але це не так. Автор зазначеної хроніки наголошує, що біля Мукачєвого проживали «місцеві жителі — слов'яни» [38, 27].

Окремі дослідники, не зважаючи на подібність матеріальної культури й говірок населення етноісторичного Закарпаття з тими,

що поширені на Правобережній Україні, ставлять під сумнів його належність у VIII–IX ст. до східного слов'янства [39, 73]. Визначний чеський славіст Л. Нідерле вважав, що східні слов'яни у Верхньому Потиссі з'явилися задво до IX ст. [40, 168]. А відомий український мовознавець Й. Дзендзелівський довів, що в говорах українців Закарпаття збереглося чимало рис, притаманних періоду східнослов'янської, і навіть спільнослов'янської, єдності [41, 5]. Український мовознавець М. Антошин строкатість говірок української мови Закарпаття пов'язував з тим, що край заселяли вихідці зі східнослов'янських племен хорватів, дулібів, уличів і тіверців. На його думку, це засвідчує гідроніміка Закарпаття, що має багато спільного з гідронімікою Прип'яті та Дністра. (Назви річок Пиня, Уж, Тур'я, що впадають у Прип'ять, є і на Закарпатті — Пиня, Мала Пиня, Уж, Тур'я; ріка Ірша в Київській області і ріка Іршавка та селище Іршава на Закарпатті й т. ін.) [42, 8]. У районі Токайських гір на теренах Угорщини східнослов'янські хорвати стикалися з південнослов'янськими хорватами. Усе це дає підставу стверджувати, що протягом другої половини I тис. простори Верхнього Потисся заселяла співплемінність білих хорватів, поряд з якими проживали незначні групи вихідців зі східнослов'янських співплемінностей тіверців, уличів, дулібів [37, 218–223].

Угорські племена недовго перебували в низзі Латориці й Ужа. Жодне з них не залишилося в межах етноісторичного Закарпаття. Їх вабили рівнини Подунав'я, багатства країн Західної Європи й Візантії. Після відходу угорців землі етноісторичного Закарпаття протягом X–XI ст. були за межами інтересів угорської держави. Слов'янські пам'ятки X–XI ст. лише в Закарпатській області представлені городищами в Ужгороді і селі Вари (Боржавське городище), поселеннями біля сіл Дрисіна, Чинадієве, Червенево, Ратівці, Осій, похованнями та керамічними виробами [32, 157–158]. За свідченням аноніма, Ужгородське укріплення було зруйноване 896, а Боржавське — 903 року [38, 27–28]. Доказом того, що на теренах

Верхнього Потисся проживали білі хорвати, може бути їх участь у походах київських князів на Царгород у 907 і 972 роках, прийняті ними самоназви «русини» після походів Володимира Великого в Карпати в 981 і 992 роках [12, 68–70; 24, 21]. Із захопленням Києва варягами-русами в 930-х роках і утворенням Руської держави політонім «Русь» поширився на всю територію держави, а самоназва «русини» стала традиційною для її населення [39, 70, 74]. Після 992 року писемні джерела не згадують білих хорватів. Останні, очевидно, інтегрувалися в складі Київської Русі, прийняли самоназву «русини», «руські люди», утверджувалась їх руська етнокультурна самоідентифікація. Уже в 1031 році угорські аннали називали Імре — сина угорського короля Стефана I — «князем руським» [3, 6]. З цього приводу М. Грушевський писав про західні руські землі: «По всій імовірності се була Русь не тільки політична, а й етнографічна — остільки докладно вона відповідає пізнішим етнографічним границям» [43, 218]. Поширення політоніма «Русь» і етноніма «русини» пов'язується з можливим входженням етноісторичного Закарпаття до складу Руської держави.

Важливим є питання державно-політичної належності етноісторичного Закарпаття в IX–XI ст. С. Пап доводить, що на короткий час Верхнє Потисся опинилося в складі Руської держави Володимира Святославича. Це можливо, бо кордони Русі, Угорщини та Польщі сходилися біля укріплення Саліс (Соляний град), тобто біля нинішнього міста Солнок в Угорщині. А це означає, що землі Закарпатської області та Східної Словаччини входили до складу Русі [37, 219–221]. Це за часів правління угорського короля Стефана I (975–1038) Тиса була прикордонною річкою Угорської держави.

Деякі історики, спираючись на повідомлення хроніки «Геста Гунгарорум», стверджують, що Верхнє Потисся перебувало під політичним контролем Болгарії часів царя Симеона (892–927), у період правління якого вона контролювала соляні копальні у верхів'ях Тиси й Мороша у Трансильванії. А угор-

ський мовознавець М. Меліх навіть ім'я легендарного князя Лаборця виводив з тюрко-болгарської мови. Окремі дослідники сфери впливу Болгарії поширюють майже на все етноісторичне Закарпаття (аж до річки Лаборець), у межах якого зафіксовано понад тридцять п'ять топонімів «Осой», що вважається результатом болгарських впливів. Інші автори доводять, що західна частина етноісторичного Закарпаття й Східна Словаччина перебували під впливом Великої Моравії часів правління Святопулка (871–894) чи навіть входили до її складу [10, 48–49; 24, 22; 39, 34–37; 43, 221–222; 44, 421–423; 45, 108–109; 46, 246–248; 47, 397–404; 48, 154–155]. Певною мірою це також підтверджує анонім, який писав, що в 903 році угорці взяли штурмом укріплення Боржава, яке належало болгарському царю Салану (Семеону) і полонили його вояків [38, 28]. З цього приводу С. Пап слушно зауважив, що панування візантійського обряду в русинів-українців етноісторичного Закарпаття, у тому числі Пряшівщини, заперечує входження територій Східної Словаччини до складу Великої Моравії. Якби це було саме так, то русини-українці сповідували б, як і словаки, католицизм, бо вже з кінця IX ст. у Великій Моравії домінувала католицька церква [49, 102–103].

У часи правління угорського короля Стефана I (997–1038) етноісторичне Закарпаття ще не входило до складу Угорської держави. У 1031 році було підкорено населені русинами території Нижнього й Середнього Потисся, а Стефан I призначив свого сина Емерика намісником цих земель з титулом «Князь русинів» («dux Ruizogum»). Згодом цю посаду обіймав брат короля Андрія I (1047–1060) Бейла, потім — майбутній король Соломон (1063–1047) та королі Коломон (1095–1116) і Алмош (1095). Емерик був намісником населених русинами Нижнього й Середнього Потисся, що творили «Руську марку» («Marchia Ruthenorum»). До її складу не входили території сучасної Закарпатської області та Пряшів-

щини [10, 277; 37, 260–262, 264–265, 277, 523; 43, 488; 50, 18–25; 51, 122–123]. Наявність значної кількості русинів у Середньому Потиссі підтвердив у 1092 році Собор угорського короля Ладислава в м. Забовч Саболчського комітату (нині — центр Гайдудорозької греко-католицької єпархії) [37, 277].

Отже, поширення етноніма «русини» на етноісторичному Закарпатті почалося лише з першої половини XI ст. Стійке збереження аж до XX ст. самоназви «русини», а також похідних від нього — «руська мова», «руська віра», «руська церква», «руський край», засвідчує досить високий рівень релігійної і етнічної консолідації та самоідентифікації русинів.

Захоплення угорцями Верхнього Потисся відбувалося поетапно. На початку XII ст. угорці закріпилися на рівнинних теренах, зокрема в Ужгороді, Мукачевому та Береговому. На кінець першої половини XIII ст. вони вже захопили всю територію Східної Словаччини та Закарпаття. Кордон між Галицькою Руссю й Угорщиною проходив по вершинах вододільного хребта. За часів правління Лева Даниловича (1264–1301) Галицько-Волинська держава контролювала частину етноісторичного Закарпаття від села Вишкове до Шариського комітату [10, 53]. Процес включення Верхнього Потисся до складу Угорщини засвідчено поширенням комітатського територіально-адміністративного устрою. Так, у 1202 році було створено Списький, у 1214 — Земплінський і Ужанський, у 1227 — Шариський, у 1262 — Угочанський, у 1263 — Березький, а в 1303 — Мараморський комітати [52, 25–26].

У ході утвердження влади угорських феодалів у містах і містечках з'явилися угорські поселенці, були засновані русько-угорські та угорські села в низовинних районах. Запрошені німецькі колоністи як ремісники й купці підселялися в міста й містечка та в руські села. Виключно німецьких поселень тоді не було створено [10, 56; 52, 66–67].

У березні 1241 року монголи через Верецький перевал удерлися у Верхнє Потисся. Увесь край, як і вся Угорщина, зазнав значних руйнувань.

Монголи винищили багатьох угорських магнатів і шляхтичів. Королі почали запрошувати до країни магнатів-католиків і шляхтичів з Тиролю, Баварії, Італії, Балкан, надавали їм величезні маєтки з уже існуючими руськими селами. Вони прибували на етноісторичне Закарпаття без своїх селян. Під час монгольського завоювання Русі до Угорщини втік зять угорського короля чернігівський князь Ростислав Михайлович. Бейла IV передав йому у володіння населені русинами території від Марамороша до Шаріша включно. Ними він володів протягом 1242–1263 років [37, 394–395; 39, 77–78].

Друга половина XIII ст. на етноісторичному Закарпатті позначена як природним, так і механічним приростом населення. Угорські королі заохочували до переселення німецьку шляхту, купців, ремісників і землеробів, які принесли із собою традицію «німецького права», згідно з яким поселенці отримували в спадкове користування наділи землі та сплачували оброк. Метою колонізації було поповнення кількості населення, яке зазнало втрат під час монгольського завоювання. Нових поселенців підселяли в уже існуючі села й містечка Березького, Угочанського, Ужанського, Списького та Шариського комітатів. У двох останніх вони становили більшість міського населення. У межах нинішньої Закарпатської області німецькі колоністи були зафіксовані в Береговому 1247 року, у Виноградіві — 1262, а в 1326 році — у Сасові, Вишкові, Тячеві, Хусті, Довгім Полі та ін. [39, 78; 52, 31]. Умови «німецького права» приваблювали й русинів, які стихійно переселялися з Галичини в уже існуючі чи нові села. Особливо активно цей процес відбувався в XIV ст., коли було засновано села Порошкове, Люта, Черногорова, Любовня, Ольшавиця та ін. Найбільше німців осіло в руських селах Мараморського й Угочанського комітатів [39, 64–65; 52, 40–46].

З метою забезпечення охорони північних кордонів країни та господарського освоєння гірських районів угорські королі на державних землях розміщували військових поселен-

ців на основі так званого «волоського права». Нові поселенці були приписані до замків, несли прикордонну службу та платили натуральні податки. Поселенці на «волоському праві» обирали собі старост («кенеців» — князів) та командирів округів — воєвод. Основний потік нових поселенців прямував із Трансильванії, де поряд проживали русини, східні романці, німці та ін. На основі аналізу грамот XIII—XIV ст. угорський мовознавець А. Деже дійшов висновку, що північно-східна Трансильванія була населена переважно русинами. Тому «волохів» він тлумачив як русько-романське населення Трансильванії [53, 43—46, 48, 50, 64—65]. М. Лучкай зазначав, що всіх, хто дотримувався грецького обряду, зараховували до волохів: «Сьогодні знайдеш між саксонцями цілі села, які населені волохами, тоді як одяг та імена мешканців є саксонськими або прізвища: Сас, Блош, Гоцман, Алеман, Ман і багато інших» [цит. за: 54, 102].

Найдавніші «волоські» поселення на етноісторичному Закарпатті були руськими. Русини переходили на «волоське право», що давало їм ряд привілеїв і долучало їх до груп вільного населення. Це підтверджує королівська грамота 1451 року, у якій зазначалося: «Наші руські села... по звичаю волоських кенеців даруємо» [55, 362]. У заселенні гірських районів Мараморощини й Бережанщини брали участь руські, східнороманські, саксонські та слов'яно-балканські елементи. Після відходу 1348 чи 1349 року волохів-романців з Марамороша до Молдавії грамоти 50—60-х років XIV ст. з Пряшівщини розрізняють скотарів-землеробів (волохів-русинів) та землеробів-скотарів (русинів) [44, 446; 50, 80—84, 85—87; 56, 141—147].

У результаті колонізації в другій половині XIII — упродовж XV ст. зростає кількість населених пунктів. Так, лише в Марамороському, Угочанському, Березькому та Ужанському комітатах, де переважало руське населення, на кінець XV ст. налічувалося понад 580 населених пунктів. У більшості сіл було по 15—20 хат. Міста також були маленькі. Так, в Ужго-

роді наприкінці XV ст. проживало близько шестисот мешканців. За різними джерелами, наприкінці XV ст. в названих чотирьох комітатах проживало від 66 тис. до 70 тис. мешканців [44, 441; 52, 161]. У кінці XIV — протягом XV ст. майже все Верхнє Потисся було заселене русинами-землеробами та русинами-пастухами («волохами»). Навіть вся околиця м. Кошице в Східній Словаччині була населена русинами східного церковного обряду. Угорські королі, феодала та католицька церква вели тотальний наступ на русинів: забороняли проживати в містах, не допускали до ремесел і цехів, звинувачували в «схизмі», примушували хрестити дітей у католицьких священників і т. ін. Хто порушував королівські укази, той втрачав свій маєток. Але ще і в 30-х роках XVII ст. в Саболчському комітаті проживала значна кількість русинів. Упродовж наступних століть їх було змадяризовано. Нині в Саболч-Сатмарському комітаті Угорщини проживають мадяри, греко-католицький обряд яких засвідчує належність їхніх пращурів до русько-українського етносу [37, 446—448, 451, 530]. Так русини Потисся асимілювалися мадярами чи наvertsалися до католицизму. Опір асиміляції посилив відданість східному обряду, спричинив витворення понять «руська віра», «руська церква», «наша віра» та їх отожднення з руською ідентичністю, «руською мовою», «руською душею». Отже, етнонаціональна ідентичність русинів етноісторичного Закарпаття виростала з релігійної, була тісно пов'язана з «руською церквою».

1526 року у битві під Могачем об'єднану угорсько-чеську армію розгромили турки. Угорщина була поділена на три, а українське етноісторичне Закарпаття — на дві частини. Марамороський, Угочанський та Березький комітати опинилися в складі Трансильванського князівства, а Ужанський, Списький, Земплінський і Шариський комітати відійшли до Австрії [10, 82]. Після поразки під Могачем на етноісторичне Закарпаття переселилася значна частина угорців, які осідали в селах і містах на рівнинних територіях. Саме після цієї

битви сформувався угорський анклав у Закарпатській області та в Східній Словаччині. Крім того, протягом другої половини XVI ст. сюди переселялися німецькі ремісники, які невеликими групами розташовувалися в руських селах. Найбільше їх осіло в гірських селах Марамороського й Березького комітатів, де вони опанували лісові промисли [10, 87]. Але основну роль в освоєнні гірських районів відігравали галицькі русини, які заселяли карпатське високогір'я від верхів'я Тиси на сході до річки Попрад на заході [52, 203—204].

Військово-політичні події кінця XVII — початку XVIII ст. супроводжувалися руйнуваннями, епідеміями та стихійними лихами, що завдавали непоправної шкоди населенню всього Верхнього Потисся. Майже в кожному селі налічувалося більше десятка опустілих хат, подекуди траплялися зовсім безлюдні села. У 1691 році в Ужанському комітаті пустувало 608 селянських садиб, а жителі сіл Вербовець, Загорб, Ястреб, Середне, Лази, Циганівці, Руська Мочар повтікали в гори. У Мукачівській домінії 1699 року з 237 селянських садиб 157 пустували. Навіть у 1720 році в селі Середне проживали лише два поселенці, у Тячеві спорожнів 61 будинок, а в Березькому комітаті обезлюдніло аж 73 села [12, 28; 44, 473; 57, 132; 58, 6—14]. Дані переписів-ревізій 1711, 1720, 1724 та 1728 років свідчать про значне скорочення кількості населення. Ф. Габріель вважав, що 1720 року в Марамороському, Угочанському, Березькому та Ужанському комітатах, площею 17,9 тис. км², проживала лише 68 151 особа [58, 6—14], а за підрахунками О. Мицюка — понад 90 тис. Згідно з даними перепису 1786—1787 років, у названих чотирьох комітатах тоді мешкало понад 235 тис. осіб. Ці відомості приблизні, адже при проведенні зазначених переписів за більшістю визначали етнічну належність мешканців села. Тому 1787 року в усій Угорщині нарахували тільки 702 руські громади [1, 6]. Помітне зростання кількості населення відбувалося за рахунок природного приросту, напливу в гірські райони галицьких русинів та поселенні у верхів'ях Тересви й Тиси

німців-лісорубів. У верхів'ї Тересви вони заснували села Усть-Чорна й Німецька Мокра, а також підселилися в село Дубове. У верхів'ї Тиси німці були підселені в село Ясіня, де вже проживало понад триста гуцульських сімей, та в села Рахово й Богдан [44, 482].

Етнонаціональна ідентичність русинів-українців етноісторичного Закарпаття з часів прийняття християнства і до укладення 1646 року Ужгородської унії була нерозривно пов'язана з їх самоусвідомленням як членів православних громад. Ужгородська унія поклала початок існуванню греко-католицької церкви в краї. У 1767 році уряд Австрії констатував, що на етноісторичному Закарпатті вже немає православних, а в 1771 офіційно було проголошено створення Мукачівської греко-католицької єпархії [39, 89, 92, 95]. З того часу і аж до початку XX ст. русини-українці краю, зберігаючи свою культурно-національну ідентичність, ототожнювали себе з руською греко-католицькою церквою, руською мовою, руськими святами й обрядами та руським краєм. Перші офіційні відомості про кількість русинів-українців на теренах етноісторичного Закарпаття — це дані церковного перепису 1810 року. Тоді на території краю 550 тис. осіб належали до греко-католицької церкви, а 429 тис. були україномовними [59, 54—55]. Дані перепису 1827 року засвідчують, що тоді на території етноісторичного Закарпаття проживало 461 тис. осіб, а в 1854, за підрахунками німецького статистика Г. Брахеллі, тут налічувалося 497 тис. україномовних мешканців [2, 108]. Підтасовуючи дані переписів та включаючи до угорців русинів-українців Шариського, Земплинського, Списького та Абуї-Торнянського комітатів, які володіли угорською мовою чи належали до католицької церкви, до угорців, офіційна статистика штучно занижувала показники щодо кількості україномовного населення. Перевіривши статистичні дані, І. Коломієць уточнив кількість русинів-українців в Угорщині (див. таблицю № 1) [7, 17].

Кількість закарпатських українців у складі Угорщини в XIX столітті

Роки	За даними офіційної статистики (у тис. осіб)	За перерахунками І. Коломійця (у тис. осіб)
1840	436	500
1851	322	540
1869	445	620
1880	352	640
1890	379	670
1900	423	700

Таким чином, з 1869 по 1900 рік угорська статистика засвідчувала зменшення кількості русинів-українців в Угорщині на 22 тис. Штучне заниження показників щодо кількості русинів-українців особливо активно провадилося в другій половині XIX ст. Воно засвідчує асиміляторську політику угорської влади. Насправді з 1869 по 1900 рік чисельність русинів-українців в Угорщині зросла на 80 тис. осіб.

У 1850–1851 роках в Австрійській імперії було організовано переписи на науковій основі. Але під час їх проведення етнічну належність визначали за розмовною мовою та віросповіданням. Крім того, угорська влада до етнічно

українських відносила лише чотири комітати Північно-Східної Угорщини — Марамороський, Угочанський, Березький, Ужанський. Тому відтворити чисельність населення українського етноісторичного Закарпаття кінця XIX — початку XX ст., а особливо територій нинішньої Закарпатської області, досить складно. Якщо кількість населення чотирьох названих комітатів фіксується в статистичних збірниках, то чисельність населення нинішньої Закарпатської області виявляється в результаті доволі складних підрахунків. Таблиця № 2 дає можливість зіставити кількість населення в цих комітатах і нинішній Закарпатській області [3, 51; 10, 293; 60, 37; 61, 51].

Таблиця № 2

Чисельність населення чотирьох східних комітатів етноісторичного Закарпаття і території Закарпатської області

Територія	Кількість населення в тис. осіб по роках			
	1880	1890	1900	1910
Закарпаття в межах чотирьох комітатів (17,9 тис. км ²)	572,6	653,4	754,8	848,1
Закарпатська область (12,8 тис. км ²)	395,7	456,1	526,7	595,6
Р і з н и ц я	176,9	197,3	228,1	252,5

Ще важче відтворити етнічний склад населення українського етноісторичного Закарпаття й Закарпатської області другої половини XIX — початку XX ст., бо в переписних листах не було граф «національність» і «рідна мова». Натомість враховували розмовну мову й віросповідання.

За цих умов євреї відносилися до угорсько-німецькомовного населення. Чисельність угорськомовного населення поповнювалася також за рахунок змадяризованих русинів-українців, словаків, циганів, румунів та ін. Починаючи з 1825 року, угорська влада цілеспрямовано

мовано нав'язувала угорську мову, намагаючись асимілювати слов'янську, у тому числі русько-українську, етнічну складову. Протистояння цій асиміляції відбувалося на основі збереження традиційної матеріальної та духовної культури, рідної «руської мови» й «руської віри». Будителі, починаючи з О. Духновича, засуджували мадяризацію, провадили просвітницьку, національно-культурну та виховну діяльність, захищали «руську віру» й «руську мову» як найбільш виражені ознаки етнонаціональної ідентичності русинів-українців етноісторичного Закарпаття. Завдяки цьому традиційна народна культура закарпатських українців збереглась як цілісний комплекс до початку ХХ ст. Закарпатські будителі намагались активізувати громадсько-політичне й культурне життя русинів-українців. Але істотних успіхів вони не досягли, бо, як правило, орієнтувалися на «рускость», «угрорускость», «рутенство» чи локальне «русинство».

Водночас на українських етнічних територіях Землинського, Шариського та Списького комітетів провадилася словакізація

русинів-українців. Так, у 1773 році тут нараховувалося понад триста українських і дев'ятнадцять українсько-словацьких сіл. Мовна словакізація впродовж останніх 150 років спричинила появу значної кількості словаків греко-католиків, а число українських сіл зменшилося в 1930 році до 257, де проживало 91 079 українців [5, 50–51; 62, 53, 68]. За даними офіційних переписів, у 1846 році в Східній Словаччині (Пряшівська Русь) мешкало 187 321, у 1870 – 140 324, у 1890 – 83 573, у 1900 – 82 666, у 1910 – 89 910 русинів-українців. За переписом 1921 року на цій території проживало 189,5 тис. греко-католиків, з них лише 84 272 особи назвали себе русинами-українцями [2, 111; 64, 130–131].

Аналогічні процеси відбувалися і вздовж українсько-угорського етнічного кордону в Угочанському, Березькому, Ужанському, Боршодському, Сатмарському, Саболчському та Гемерському комітатах. Процес мадяризації русинів-українців зумовив появу тут мадярів греко-католиків. Таблиця № 3 засвідчує це станом на 1806 рік [65, 105–108].

Таблиця № 3

Кількість греко-католиків та їх поділ за етнічною належністю в комітатах Північно-Східної Угорщини в 1806 році

Комітат	Греко-католиків		
	Загалом	Русинів-українців	Мадярів (змадяризованих русинів-українців)
Абуй-Торнянський	19 602	11 874	7728
Боршодський	10 035	5605	4430
Саболчський	29 682	2233	27 449
Сатмарський	90 196	5054	85 142
Угочанський	23 291	18 870	4421
Ужанський	49 266	46 872	2394
Березький	50 388	48 753	1635
Загалом	272 460	139 261	133 199

Наведена таблиця засвідчує, що понад 48,5 % греко-католиків було вже змадяризовано, тобто їхньою розмовною мовою була угорська. Мадяризація зайшла так далеко, що в 1912 році для угорськомовного (русинського) населення було створено окрему Гойдудорозь-

ку греко-католицьку єпархію. До неї належали угорці східного обряду, тобто нащадки змадяризованих русинів-українців. 1930 року в складі Угорщини налічувалося 201 тис. таких мадярів греко-католиків [9, 432; 66, 338]. У західній, нині – словацькій, частині українського етноі-

торичного Закарпаття не менш активно проходив процес словакізації русинів-українців. Уже 1818 року для греко-католиків словаків і русинів тут було відкрито Пряшівську єпархію [67, 107]. Водночас наведені в таблиці № 3 дані свідчать, що в межах Закарпатської області найактивніше

процес мадяризації відбувався в межах Угочанського комітату. Тут на 1900 рік було змадяризовано понад 10,2 % усіх греко-католиків.

Вибір даних з перепису 1900 року по чотирнадцяти селах Угочанського комітату наводимо в таблиці № 4 [3, 24; 68, 33–34].

Таблиця № 4

**Етнічна та релігійна структура населення чотирнадцяти сіл
Угочанського комітату в 1900 році**

№ п/п	Назва села	Угорці	Німці	Українці	Римо-католики	Греко-католики	Протестанти	Юдеї
1	Фанчикове	670	68	128	147	491	131	105
2	Карачин	507	–	1	14	458	20	17
3	Матієве	482	62	10	39	288	153	74
4	Виноградово	4034	378	1320	942	2633	891	1282
5	Шаланки	1885	76	26	81	691	1094	116
6	Нове Село	532	42	111	55	419	145	69
7	Вербовець	535	–	–	16	76	412	31
8	Братове	528	34	19	34	404	85	24
9	Бобове	804	–	15	81	389	260	123
10	Чепа	1018	–	1	102	586	149	182
11	Чорнотисів	1509	–	123	130	619	557	326
12	Дівоче	742	1	3	47	125	514	59
13	Юлівці	710	–	8	31	65	557	66
14	Петрове	865	–	–	34	199	529	103
	Загалом	14 821	661	1765	1753	7443	5492	2577

Підрахунки засвідчують, що в названих селах 1900 року проживало 7443 греко-католики. З них лише 1765 осіб (23 %) вважали себе русинами-українцями, а 5678 (77 %) греко-католиків, колишніх русинів-українців, були вже угорськомовними. Унаслідок таких процесів етнічна територія українців досліджуваного регіону постійно скорочувалася.

Дещо відмінною була ситуація на території Марамуреського й Сату-Марського повітів Румунії, де вздовж річок Рускова та Іза в районі міста Мараморош-Сігет 1919 року проживало 19,1 тис. українців. Упродовж наступних десятиліть їх чисельність зростала. У 1930 році в Марамуреському повіті вже

мешкало 19 249, а в повіті Сату-Маре — 3439 українців. Загалом у румунській частині етноісторичного Закарпаття 1930 року проживало 22 688 українців [2, 111–112; 69, 246–257].

Питання про етнічну структуру населення етноісторичного Закарпаття початку ХХ ст. складне, бо австро-угорська статистика, як уже зазначалося, не фіксувала етнонаціональну самоідентифікацію і рідну мову, а лише віросповідання й розмовну мову. Це давало можливість представникам влади завищувати показники кількості угорськo-німецькомовного населення. Більш-менш реально етнічний склад населення засвідчують дані про релігійну структуру меш-

канців краю. Але й вони не бездоганні, бо, як слушно зазначають О. Мазурок і В. Орто, частина русинів-українців перейшла в католицизм і стала угорськомовною, але зберегла русько-українську самоідентифікацію, а певна кількість греко-католиків вже не була українцями [61, 66]. Тому при висвітленні питання етнічної належності населення етноісторичного Закарпаття кінця XIX — початку XX ст. варто зіставляти дані про віроспо-

відання з даними про розмовну мову. Але й таке зіставлення не дає точних відомостей, бо, наприклад, євреї розмовляли мовою ідіш, що сформувалася на основі одного з діалектів німецької мови, угорською, словацькою та українською мовами.

Етнічну структуру населення чотирьох східних комітатів етноісторичного Закарпаття в 1900 й 1910 роках відображено в таблиці № 5 [10, 294; 61, 71].

Таблиця № 5

Етнічна структура населення чотирьох східних комітатів (17,9 тис. км²) етноісторичного Закарпаття за розмовною мовою

Розмовна мова	1900		1910	
	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%
українська	327 392	43,4	356 533	42,0
угорська	217 609	28,8	262 555	31,0
німецька	78 692	10,4	93 289	11,0
словацька	44 929	5,9	38 027	4,5
румунська	84 514	11,2	94 608	11,2
сербська	8	0,001	27	0,003
хорватська	294	0,1	181	0,02
інші мови	1827	0,2	2940	0,3
Загалом	754 769	100	848 160	100

Зіставлення наведених у таблиці показників з даними про віросповідання засвідчує, що в 1900 році — 61 %, а в 1910 — 61,1 % усіх віруючих належали до греко-католицької церкви, відповідно до римо-католицької — 11,0 % і 10,8 %, до реформатської — 12,9 % і 12,4 %, до кальвіністської — 0,2 % і 3 %, до православної — 0,0 % і 0,2 %, а до юдаїстської релігії — 14,9 % і 15,2 %. Оскільки євреїв за розмовною мовою не виділили в окрему етнічну групу, то в 1900 році 112 400, а в 1910 — 128 791 осіб єврейського походження було віднесено до німців та угорців [60, 37; 61, 71]. Крім того, до угорськомовного населення було віднесено значну кількість русинів-українців, словаків, циганів та ін.

Незважаючи на процеси мадяризації та словакізації, а також усупереч несприятливим історичним і політичним умовам, у чотирьох східних комітатах русини-українці кількісно зростали й зберігали більшу частину своєї етнічної території.

Вирахувати етнічну структуру населення 1900 і 1910 років на територіях, що нині входять до складу Закарпатської області, ще складніше. За підрахунками В. і С. Копчаків, у межах теперішньої Закарпатської області в 1900 році проживало 526,7 тис. осіб, а в 1910 — 595,6 тис. Тогочасну етнічну структуру населення територій нинішньої Закарпатської області відображено в таблиці № 6 [60, 37, 68—69].

**Етнічна структура населення територій, що нині входять до Закарпатської області,
за розмовною мовою**

№ п/п	Національність	1900		1910	
		Кількість у тис. осіб	% від загальної кількості	Кількість у тис. осіб	% від загальної кількості
1	українці	312 860	59,4	334 727	56,2
2	угорці	142 216	27	173 914	29,2
3	євреї	—	—	—	—
4	чехи і словаки	8427	1,6	7742	1,3
5	німці	51 616	9,8	63 729	10,7
6	інші	11 587	2,2	15 498	2,6
	Загальна кількість	526 700	100	595 610	100

Порівняння таблиць № 5 і № 6 засвідчує, що в межах Закарпатської області в 1900 і 1910 роках україномовного населення було відповідно більше на 16 % і 14,2 %, ніж у чотирьох східних закарпатських комітатах, у яких україномовні хоч і переважали, але 1900 року вони становили 43,4 %, а 1910 — лише 42 % від загальної кількості населення. Зменшення чисельності україномовних мешканців свідчить про процес мадяризації українців. Але найбільше зростання угорсько- й німецькомовного населення відбулося за рахунок євреїв. Що ж до румуномовного населення, то в межах Закарпатської області 1910 року їх кількість становила менше 11 тис. осіб. Мету угорської асиміляторської політики відверто визначив Банффі, який у 1902 році писав: «Державна єдність вимагає не лише єдиного народу, але й єдиної культури, вона не може допустити ні в середині, ні зовні нічого, що сприяло б розвитку іншої культури, крім мадярської» [цит. за: 70, 152]. Така політика угорської влади реалізувалася шляхом заміни кириличного алфавіту латинським та ліквідації шкіл з рідною мовою навчання. Так, протягом 1874–1907 років чисельність руських шкіл з 571 зменшилася до 23, а на 1912 рік уже зникли всі школи з руською мовою навчання [71, 114]. У роки реакції та насильницької асиміляції кінця XIX — по-

чатку XX ст. на захист русинів-українців етноісторичного Закарпаття виступили галицькі «народовці». Їхніми зусиллями в краї почав поширюватися проукраїнський народовський рух, українська книжка та літературна мова.

Своєрідним протестом проти насильницької мадяризації на початку XX ст. став рух за повернення до православ'я («старої віри»), що спирався на русофільство. Він поклав початок масового переходу з греко-католицизму до православ'я. Так, 1910 року в селі Великі Лучки налічувалося 221, а в 1921 — 4213 православних. Загалом у Березькому комітаті в 1910 році нараховувалося 333, а в 1921 — 11 740, в Ужанському комітаті в 1910 році — 80, а в 1921 — 3520, у Марамороському комітаті в 1910 — 128, а в 1921 — 47 554 православних [72, 79, 88, 101, 104, 115, 125]. Рух за повернення до православ'я засвідчив, що на початку XX ст. самоідентифікація русинів-українців ще не мала чіткого етнонаціонального окреслення. Але саме в цей час з'явилися й почали проростати паростки «народовської» («української») ідентифікації. Утім, православне духовенство продовжувало з проросійських позицій вести пропаганду щодо повернення до «старої віри».

На початку XX ст. на етноісторичному Закарпатті з вузького кола місцевої інтелігенції виділилися свідомі провідники української

національної ідеї. Вони етнічно, історично, мовно, культурно й політично ідентифікували себе з українською нацією. Їхніми зусиллями 21 січня 1919 року в Хусті було організовано й проведено всезакарпатське зібрання делегатів від кожного населеного пункту, яке проголосило включення територій етноісторичного Закарпаття до складу Соборної України. Але спробу включення українського етнографічного масиву Закарпаття до складу України не було реалізовано, бо край під назвою Підкарпатська Русь був приєднаний до складу новоствореної Чехословацької держави.

Унаслідок розпаду Австро-Угорщини одна частина етноісторичного Закарпаття ввійшла до складу Чехословаччини, а друга — до Румунії. У складовій Чехословаччині — Словаччині — проживало 134,7 тис. українців, з них 62,5 %

(84,3 тис. осіб) — на етнічно українських теренах Пряшівської Русі. У румунській частині етноісторичного Закарпаття (Марамуреський повіт) мешкало тоді 19,1 тис. українців. Крім того, 1921 року в Підкарпатській Русі налічувалося 374,8 тис. українців. Загалом на українському етноісторичному Закарпатті в 1921 році налічувалося 478,2 тис. українців [2, 112; 60, 37, 68; 64, 131, 73, 8].

Починаючи з чехословацького перепису 1921 року, наступні переписи етнічну належність населення визначали за рідною мовою. Це дало можливість значно точніше визначити етнічний склад населення. У часи входження Закарпатської області (Підкарпатської Русі) до складу Чехословаччини в країні було проведено переписи населення в 1921 і 1930 роках. Таблиця № 7 дає можливість зіставити їхні дані [74, 75; 75, 30].

Таблиця № 7

Етнічний склад населення Закарпатської області (Підкарпатської Русі) в 1921 і 1930 роках

№ п/п	Національність	1921		1930	
		Кількість у тис. осіб	% від загальної кількості	Кількість у тис. осіб	% від загальної кількості
1	Загалом населення	604,6	100	725,4	100
2	українці	374,8	62	452,0	62,2
3	угорці	104,0	17,2	116,0	16
4	євреї	81,0	13,4	95,0	13,1
5	чехи та словаки	20,0	3,3	35,0	4,8
6	румуни	11,8	1,9	12,7	1,7
7	німці	10,9	1,8	13,0	1,9
8	інші	2,1	0,4	1,7	0,3

Наведені в таблиці дані свідчать про зміни в етнонаціональній самоідентифікації населення краю. Порівняно з 1910 роком, чисельність українців на 1930 рік зросла на 117,3 тис. осіб, угорців зменшилося на 57 914, німців — на 50 729 осіб. Чехословацькі переписи, на відміну від австро-угорських, зафіксували кількість єврейського населення краю, яке 1920 року становило 81 тис. осіб, а в 1930 — 95 тис. Водночас дані таблиці № 7 свідчать, що про-

тягом десяти років (1920—1930) чисельність населення Закарпатської області зросла на 120,8 тис. осіб, у тому числі кількість українців — на 77,23 тис., угорців — на 12,1 тис., євреїв — на 14 тис., інших — на 500 чоловік. Загалом на етнічних теренах зменшеного до 17,9 тис. км² етноісторичного Закарпаття в 1930 році проживало 566 тис. українців. Доволі значне зростання кількості українців було пов'язане як з позитивними соціальними зру-

шеннями, так і з широкою проукраїнською національно-культурною та політичною діяльністю національно свідомої громадськості. Помітну роль в утвердженні української етнонаціональної самоідентифікації русинів-українців Закарпаття відіграла українська еміграція з теренів УНР і ЗУНР, яка зумовила активний розвиток українського громадського життя на ниві «Просвіти», шкільництва, культури, письменства, журналістики тощо. Завдяки діяльності закарпатської національно свідомої інтелігенції та українських емігрантів у 20–30-х роках ХХ ст. в краї утвердилися такі основні національні сегменти: український національно-культурний і політичний рух, українська національна культура, українська етнонаціональна свідомість.

Активна політична, культурна та громадська самоорганізація закарпатських українців у зазначений період проявлялася в науковій, освітній, літературній, просвітницькій діяльності, у проведенні масових громадсько-політичних заходів, зокрема походів, фестивалів, у виховній діяльності «Просвіти» й «Пласту» і т. ін. І хоча конституція Чехословаччини 1920 року дозволяла закарпатським українцям ідентифікувати себе лише як «русинів», національно свідомо громадськість пропагувала нову самоназву «українець» та українську національно-державну символіку. У результаті цього всеукраїнська культурна та історична спадщина стала надбанням українців тодішньої Підкарпатської Русі. Загалом протягом 20–30-х років ХХ ст. відбувалося поступове влиття закарпатських українців в українську націю. Найвищим проявом цього процесу були змагання з будівництва української держави — Карпатської України 1938–1939 років. Вона будувалась як загальнонаціональна, як осередок майбутньої незалежної Соборної України [76, 160–165]. Національні змагання закарпатських українців 1918–1919 та 1920–1939 років не лише мобілізували національні почуття й національну свідомість, але й визначили мету — возз'єднання краю з Україною.

Напередодні Віденського арбітражу, за даними чехословацької статистики, на 2 листопада 1938 року в Підкарпатській Русі проживало 725 357 осіб, з-поміж них: українців — 450 925 (62,2 %), угорців — 115 805 (16 %), євреїв — 95 008 (13 %), чехів і словаків — 34 511 (4,8 %), німців — 13 084 (1,9 %), румунів — 12 777 (1,76 %), інших — 2527 (0,34 %) [59, 79]. Угорщина, окупувавши протягом 15–18 березня 1939 року Карпатську Україну, 15 липня того самого року провела в краї частковий перепис населення. Згідно з його даними, на Підкарпатті, площею 12 146 км², проживало 664,8 тис. осіб, з яких 70 % (455,4 тис.) — українці, за мадярською термінологією — «рутени» чи «русини». Крім того, за даними О. Бонкала, 100 тис. «русинів» проживало в Пряшівській Русі, 20 тис. — у румунському Марамуреші. Отже, за даними О. Бонкала та Л. Тіррінга, у 1940 році на теренах етноісторичного Закарпаття проживало понад 557,4 тис. українців [12, 177–178; 13].

Окупувавши Карпатську Україну, угорська армія та жандарми проявили надзвичайну жорстокість до захисників рідної землі. Масові розстріли й арешти українських патріотів стали звичними. Так, лише в Тячеві протягом 15–18 березня було розстріляно двісті людей [11, 21–22]. Угорська окупаційна влада заборонила вживати самоназву «українець», нещадно карала всіх, навіть тих, хто лише згадував Карпатську Україну. Репресії угорських окупантів, колонізація краю мадярами, заборона всього українського, нав'язування «рутенства» чи «русинства» посилювали антиугорські настрої й поглиблювали історичну прірву між закарпатськими українцями й Угорщиною [77, 205–207].

У жовтні 1944 року територія Закарпатської області була визволена радянськими військами. У цих умовах ідея возз'єднання краю з «Великою Україною» почала набирати чітких політичних обрисів. Проведений 26 листопада 1944 року з'їзд Народних комітетів краю постановив: «Возз'єднати Закарпатську Україну з своєю Великою матір'ю Радянською Україною і вийти із складу Чехословаччини»

[78, 80]. На з'їзді було обрано Народну Раду Закарпатської України, яка діяла як перехідна влада до вирішення долі краю шляхом укладення договору між Радянським Союзом і Чехословаччиною. Окремі історики це перехідне квазідержавне утворення безпідставно вважають незалежним державним утворенням. Договір про Закарпатську Україну було підписано в Москві 29 червня 1945 року й ратифіковано законодавчими органами влади обох країн [78, 284]. Так було реалізовано глибокі народні прагнення возз'єднатися з «Великою Україною», що їх намагалися здійснити українці краю в 1919 і 1939 роках. А вже 22 січня 1946 року колишня Підкарпатська

Русь — Карпатська Україна — стала Закарпатською областю Радянської України.

Того самого року було проведено оцінювальний перепис населення Закарпатської області, згідно з яким тут проживало 710 тис. людей. О. Малець визначає чисельність населення Закарпатської області в 1946 році показником 755,1 тис. [80, 41, 67]. Своєю чергою В. та С. Копчаки, спираючись на оцінювальні дані, налічують в області в 1947 році 782 тис. осіб, у 1948 — 798,9 тис., у 1951 — 828,3 тис. [60, 37, 167]. Показники щодо етнічного складу населення Закарпатської області відображає таблиця № 8 [11, 59; 60, 37, 167; 80, 41, 67; 81, 59, 57, 60].

Таблиця № 8

Чисельність та етнічний склад населення Закарпатської області в 1946 році

№ п/п	Національність	Кількість осіб	%
1	українці	527 032	74,4
2	угорці	134 558	18,9
3	росіяни	12 176	1,7
4	румун	12 412	1,73
5	євреї	6998	0,98
6	чехи та словаки	13 404	1,9
7	німці	2398	0,33
8	цигани	444	0,06
	Загалом	709 424	100

Порівнюючи дані 1946 року з показниками попередніх років, відзначимо тенденцію до постійного зростання чисельності й питомої ваги українців у структурі населення Закарпатської області. Якщо в 1921 році українці в краї становили 62 %, у 1930 — 62,2 %, у 1939 — 70 %, то в 1946 — 74,4 % від загальної кількості населення. Привертає увагу і факт зменшення чисельності євреїв з 95 тис. у 1930 році до 6998 осіб у 1946, що було пов'язано з депортацією фашистами євреїв до концтаборів. Якщо в 1930 році євреї становили 13,1 % від загальної кількості населення області, то в 1946 — лише 0,98 %. Відзначимо також різке зменшен-

ня чисельності німців з 13 тис. у 1930 до 2398 осіб у 1946 році. Частина німців утекла з наближенням радянської армії, решта — записувались українцями, словаками й чехами, а ще одна частина опинилася в радянських концтаборах за співробітництво з окупантами. Зауважмо, що кількість угорців зросла з 116 тис. у 1930 до 134,5 тис. осіб у 1946 році.

З 1959 року в Радянському Союзі кожні десять років проводився вседержавний перепис населення. Загальні тенденції перебігу етнотомографічних процесів у Закарпатській області в 1959–1989 роках подано в таблиці № 9 [82].

Поділ населення Закарпатської області за національністю в 1959–1989 роках

№ п/п	Національність	1959		1970		1979		1989	
		Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%
1	українці	686 464	74,6	808 606	76,51	898 606	77,75	976 749	78,41
2	євреї	12 169	1,32	10 856	1,02	3865	0,33	2639	0,21
3	німці	2398	0,26	4230	0,4	3746	0,32	3478	0,27
4	росіяни	29 599	3,2	35 189	3,33	41 713	3,61	49 458	3,97
5	румун	18 346	2,0	23 454	2,22	27 155	2,35	29 485	2,37
6	словаки	12 289	1,3	9573	0,9	8245	0,71	7329	0,58
7	угорці	146 247	15,9	151 949	14,4	158 446	13,71	155 711	12,42
8	цигани	4970	0,55	5902	0,56	5586	0,49	12 131	0,97
9	інші	7691	0,84	7040	0,66	8497	0,71	10 062	0,8
	Загалом	920 173	100	1 056 799	100	1 155 759	100	1 245 618	100

Наведені дані засвідчують постійне збільшення загальної кількості українців, чисельність яких в області в окреслений період зросла на 290 285 осіб. Це відбувалося переважно за рахунок природного приросту. У 1989 році в області проживало 49 458 росіян, що становило майже 4 % усього населення краю. До 1945 року тут мешкало лише кілька десятків російських емігрантів, які втікли з Росії, рятуючись від комуністичного терору. Російська національна меншина сформувалася шляхом спланованої і стихійної міграції російськомовного населення. Упродовж 1959–1989 років в області простежувалося зростання чисельності одних і зменшення кількості інших національних менших. Так, упродовж зазначеного періоду, кількість румунів зросла на 11 139 осіб, циганів – на 7161 особу, угорців – на 9464 особи. До того ж протягом 1979–1989 років кількість угорців зменшилася з 158 446 до 155 711 людей, тобто на 2735 людей. Це зменшення відбулось як за рахунок еміграції угорців до Мадярщини, так і за рахунок скорочення їх природного відтворення. Ще в 1959 році в області проживало 12 169 євреїв. За переписом 1989 року тут мешкало

лише 2639 євреїв. Більшість із 9530 євреїв емігрували до Ізраїлю, США та країн Західної Європи. В окреслений період в області зменшилася кількість словаків. Якщо в 1959 році в краї проживало 12 289 словаків, то в 1989 – лише 7329. Більшість із 4960 словаків виїхало до тодішньої Чехословаччини, а певна їх кількість була асимільована українцями, угорцями та росіянами.

Період 1946–1991 років був складним і суперечливим в етнонаціональному розвитку Закарпатської області. Соціально-економічні перетворення й політика державної влади спричинили швидке зростання міського населення як за рахунок внутрішньообласної міграції, так і за рахунок напливу мігрантів з інших областей України та з-поза її меж. Якщо в 1945 році в Ужгороді налічувалося 19 061, а в Мукачевому – 25 603 мешканці, то в 1990 році в Ужгороді вже проживало 120 тис., а в Мукачевому – 80 тис. людей [80, 106]. Лише в 1989 році в міста області прибуло 17 997 людей, з них 6746 – за направленнями міграційних служб із-за меж України [60, 165–168; 67, 530, 565]. Більшість промислових підприємств області були пов'язані з військово-промисловим комплек-

сом. Єдиною урядовою, виробничою та розмовною мовою в побуті цих переселенців та інженерно-технічного персоналу зазначених підприємств була російська. Саме ці російськомовні мігранти відігравали основну роль у творенні радянського народу, зневажанні української культури й мови. Мігранти, облаштувавшись у промислових центрах, надавали містам і містечкам поліетнічного характеру. Усе це поряд із пропагандою інтернаціоналізму, вишукуванням українських буржуазних націоналістів, зростанням кількості міжетнічних шлюбів прискорювало зміну ціннісних орієнтацій. Наслідком такої політики було зросійщення місцевого населення. Якщо в 1959 році в Закарпатській області російську мову рідною вважало тільки 0,65 % українців та 0,05 % угорців, то в 1989 – уже 1 % українців, 0,6 % угорців, 49,5 % євреїв, 46,6 % білорусів, 6,1 % німців, 5,3 % словаків [80, 110; 83, 132].

Водночас за роки радянської влади відбувалися процеси інтеграції українців Закарпатської області у складі української нації. Цьому сприяли як соціально-економічні й культурні процеси, так і широкі взаємозв'язки населення різних областей України. Усе це посилювало відчуття історичної, культурно-побутової, мовної та територіальної близькості й однорідності українців області з українцями інших областей України. Поширення української літературної мови та кращих зразків національної культури також сприяло утвердженню загальноукраїнських настроїв, духу, ментальності, національної свідомості.

У 2001 році вперше в історії України було проведено всеукраїнський перепис населення. Основні його результати по Закарпатській області викладено в таблицях № 10 [84; 102], № 11 [86–89; 94–102], № 12 [85; 93; 99; 101].

Таблиця № 10

Поділ населення за національністю в районах і містах Закарпатської області в 2001 році

№ п/п	Національність	Загалом		У районах		У містах	
		Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%
1	українці	1 010 127	80,52	818 453	81,93	191 674	74,98
2	білоруси	1540	0,12	626	0,06	914	0,36
3	вірмени	490	0,03	123	0,01	367	0,14
4	євреї	565	0,04	94	0,009	471	0,18
5	молдавани	516	0,04	377	0,03	139	0,05
6	німці	3582	0,29	1715	0,16	1867	0,73
7	поляки	518	0,04	166	0,01	352	0,13
8	росіяни	30 993	2,47	9951	0,99	21 042	8,24
9	румун	32 152	2,57	32 008	3,3	144	0,05
10	словаки	5695	0,45	2760	0,26	2935	1,15
11	угорці	151 516	12,08	122 058	12,2	29 458	11,53
12	цигани	14 004	1,12	9352	0,93	4652	1,83
13	чехи	320	0,02	117	0,01	203	0,07
14	інші	2596	0,21	1191	0,11	1405	0,56
	Загалом	1 254 614	100	998991	100	255 623	100

Поділ населення за національністю в районах Закарпатської області в 2001 році

№ п/п	Національність	Кількісні та відсоткові показники													
		Берегівський	Великоберезнянський	Виноградівський	Воловецький	Іршавський	Міжгірський	Мукачівський	Перечинський	Рахівський	Свалявський	Тячівський	Ужгородський	Хустський	Загалом
1	українці	10 185 18,84 %	27 182 96,36 %	84 263 71,52 %	25 182 98,86 %	99 498 98,58 %	49 453 99,12 %	85 168 83,96 %	30 857 96,35 %	76 184 83,77 %	51 868 94,54 %	142 978 83,2 %	43 489 58,46%	92 146 95,05 %	818 453 81,93 %
2	білоруси	25 0,05 %	22 0,08 %	97 0,08 %	17 0,07 %	39 0,03 %	15 0,03 %	51 0,05 %	19 0,06 %	55 0,06 %	52 0,09 %	89 0,05 %	110 0,15%	35 0,03 %	626 0,06 %
3	вірмени	12 0,02 %	4 0,01 %	5 0,004 %	6 0,03 %	2 0,002 %	8 0,02 %	13 0,01 %	5 0,01 %	3 0,003 %	14 0,03 %	21 0,01 %	28 0,03 %	2 0,002 %	123 0,01 %
4	євреї	6 0,01 %	1 0,003 %	32 0,03 %	–	2 0,002 %	1 0,002 %	4 0,004 %	4 0,01 %	10 0,01 %	12 0,02 %	13 0,007 %	6 0,008 %	3 0,003 %	94 0,009 %
5	молдавани	9 0,01 %	7 0,02 %	37 0,03 %	2 0,008 %	21 0,02 %	5 0,01 %	27 0,02 %	16 0,05 %	59 0,06 %	16 0,03 %	122 0,07 %	23 0,03 %	33 0,03 %	377 0,03 %
6	німці	13 0,02 %	2 0,007 %	34 0,03 %	22 0,09 %	47 0,04 %	6 0,01 %	846 0,84 %	15 0,05 %	36 0,04 %	966 0,67 %	286 0,17 %	26 0,03 %	16 0,01 %	1715 0,16 %

7	поляки	3 0,005 %	7 0,02 %	24 0,02 %	–	13 0,01 %	2 0,004 %	9 0,009 %	11 0,03 %	19 0,02 %	31 0,05 %	9 0,005 %	32 0,04 %	6 0,006 %	166 0,01 %
8	росіяни	361 0,67 %	210 0,76 %	1425 1,2 %	165 0,65 %	642 0,63 %	245 0,49 %	721 0,72 %	430 1,35 %	774 0,86 %	848 1,55 %	1799 1,04 %	1485 2,0 %	846 0,88 %	9951 0,99 %
9	румуни	8 0,01 %	5 0,01 %	22 0,02 %	1 0,004 %	8 0,08 %	2 0,004 %	43 0,04 %	87 0,27 %	10 514 11,57 %	4 0,007 %	21298 12,41 %	6 0,008 %	10 0,01 %	32008 3,3 %
10	словаки	12 0,02 %	270 0,96 %	60 0,05 %	25 0,1 %	263 0,2 %	2 0,004 %	215 0,21 %	306 0,96 %	30 0,03 %	354 0,65 %	22 0,01 %	1191 1,6 %	10 0,01 %	2760 0,26 %
11	угорці	41 163 76,15 %	15 0,06 %	30 874 26,11 %	25 0,1 %	114 0,11 %	8 0,02 %	12 871 12,7 %	78 0,04 %	2929 3,22 %	383 0,71 %	4991 2,92 %	24 822 33,39 %	3785 3,91 %	122 058 12,2 %
12	цигани	2211 4,09 %	452 1,61 %	920 0,78 %	1 0,004 %	167 0,16 %	118 0,24 %	1314 1,3 %	138 0,44 %	163 0,18 %	800 1,46 %	45 0,02 %	3022 4,06 %	1 0,001 %	9352 0,93 %
13	чехи	5 0,01 %	6 1,61 %	13 0,01 %	2 0,008 %	3 0,003 %	–	10 0,01 %	1 0,003 %	12 0,01 %	35 0,06%	9 0,005 %	17 0,02 %	4 0,004 %	117 0,01 %
14	інші	49 0,1 %	28 0,1 %	151 0,12 %	26 0,1 %	86 0,08 %	25 0,05 %	151 0,15 %	59 0,18 %	157 0,17 %	86 0,14%	168 0,1 %	142 0,19 %	63 0,07 %	1191 0,11 %
	Загалом	54 062 100 %	28 211 100 %	117 957 100 %	25 474 100 %	100 905 100 %	49 890 100 %	101 443 100 %	32 026 100 %	90 945 100 %	54 869 100 %	171 850 100 %	74 399 100 %	96 960 100 %	998 991 100 %

Поділ населення за національністю в містах Закарпатської області в 2001 році

№ п/п	Національність	Берегове	Мукачеве	Ужгород	Хуст	Загалом
1	українці	10 321 38,88 %	62 965 77,13 %	89 942 77,83 %	28 446 89,3 %	191 674 74,98 %
2	білоруси	55 0,21 %	352 0,43 %	455 0,39 %	52 0,16 %	914 0,36 %
3	вірмени	21 0,08 %	121 0,15 %	217 0,19 %	8 0,02 %	367 0,14 %
4	євреї	36 0,13 %	157 0,2 %	232 0,2 %	46 0,14 %	471 0,18 %
5	молдавани	12 0,04 %	45 0,05 %	63 0,05 %	19 0,06 %	139 0,05 %
6	німці	16 0,06 %	1592 1,96 %	176 0,15 %	83 0,26 %	1867 0,73 %
7	поляки	21 0,08 %	102 0,13 %	206 0,17 %	23 0,07 %	352 0,13 %
8	росіяни	1445 5,44 %	7326 8,98 %	11106 9,61 %	1165 3,66 %	21042 8,24 %
9	румуни	16 0,06 %	31 0,03 %	88 0,07 %	9 0,02 %	144 0,05 %
10	словаки	64 0,34 %	303 0,37 %	2523 2,2 %	45 0,14 %	2935 1,15 %
11	угорці	12 785 48,15 %	6975 8,54 %	7972 6,9 %	1726 5,42 %	29 458 11,53 %
12	цигани	1695 6,38 %	1130 1,38 %	1705 1,48 %	122 0,38 %	4652 1,83 %
13	чехи	7 0,02 %	72 0,08 %	107 0,09 %	17 0,05 %	203 0,04 %
14	інші	60 0,23 %	466 0,57 %	776 0,67 %	103 0,32 %	1405 0,59 %
	Загалом	26 554 100 %	81 637 100 %	115 568 100 %	31 864 100 %	255 623 100 %

Результати перепису засвідчили ряд змін в етнічній структурі населення області. Зокрема, чисельність українців зросла на 33 378 осіб, румунів — на 13 806 осіб, циганів — на 1873 особи. Чисельність інших етнічних груп помітно зменшилася. Так, кількість росіян зменшилася на 18 465 осіб, євреїв — на 2074 особи, словаків — на 1634 особи, угорців — на 4195 осіб, німців — на 896 осіб, інших — на

5095 осіб. Загалом протягом 1989—2001 років кількість населення області зросла за рахунок приросту в сільській місцевості. Лише в Берегівському районі проявилася тенденція до зменшення загальної кількості мешканців.

Водночас зменшилася загальна кількість міського населення. Наприклад, якщо в 1989 році в Мукачевому проживало 83,3 тис. осіб, то в 2001 — лише 81,0 тис., в

Ужгороді в 1989 році — 116,1 тис. осіб, а в 2001 — 115,6 тис. [82; 103].

З 1994 року в області пошавилися міграційні процеси як серед українців, так і серед росіян, євреїв, німців, угорців та інших національних меншин. Українці мігрували через соціально-економічні причини в інші області України та в країни Європи. Представники етнонаціональних меншин, зокрема євреї, німці, словаки, угорці та росіяни, поверталися на свої «історичні батьківщини». Так, у 1998 році до Угорщини емігрувало 306 осіб, у 1999 — 230, у 2000 — 459 осіб [84]. Етнонаціональний характер має еміграція євреїв краю. Наприклад, 1993 року в Ізраїль виїхало 33 особи, у 1994 — 61 особа [106, 5–6]. Такий самий характер мала еміграція німців, які виїжджали переважно до Німеччини. У 1995 році туди емігрувало 269 німців, у 1996 — 214, у 1997 — 347, у 1998 — 382, у 1999 — 297, у 2000 — 481 особа [104].

Це один чинник, який впливав на етнодемографічну ситуацію в області, — це нелегальна транзитна еміграція з країн Азії та Африки. Наприклад, у 1999 році в області було затримано 7630 [3], у 2000 — 3654 нелегальних мігрантів [105].

Упродовж другої половини ХХ — на початку ХХІ ст. доля українців у межах етноісторичного Закарпаття складалася по-різному. У Закарпатській області їх чисельність постійно зростала як у цифрових (у 2001 році — 1 010 127 осіб), так і у відсоткових (80,52 %) показниках. Повільно зростала кількість українців у Марамуреському повіті Румунії, де в 1956 році проживало 25 435, у 1966 — 29 600, у 1977 — 32 723, у 2002 — 34 027 українців. Крім того, у 2002 році в повіті Сату Маре проживало ще 1556 українців. Загалом у двох названих повітах Румунії 2002 року мешкало 35 583 українців [69, 246–257]. У Словаччині ж продовжувався процес словакізації українців. Це позначилося на скороченні їх загальної кількості. Якщо в 1938 році ще 79 590 мешканців Словаччини назвалися українцями (русинами) [62, 53], то за переписом 1991 року в Словаччині проживало лише 30 479 русинів-українців, з яких 17 198 вважали себе ру-

синами, а 13 281 — українцями [107, 38–39]. За словацьким переписом 2001 року в Пряшівському краї налічувалося 21 500 русинів і 6781 українців, а в Кошицькому краї — 2004 русинів і 2030 українців. Загалом у цих двох краях у 2001 році мешкало 32 315 русинів-українців [108, табл. 3]. Таким чином, на теренах етноісторичного Закарпаття, площа якого значно зменшилася, у 2002 році проживало 1 074 020 українців.

Сьогодні суцільноукраїнська етнічна територія на етноісторичному Закарпатті обмежується територією Закарпатської області. Це засвідчується тим, що навіть у тих округах Словаччини, де українців проживає найбільше, вони все ж становлять меншість. Так, у Межилабірському окрузі українці становлять 45,55 % усього населення, у Свидницькому — 12,9 %, у Снінському — 12,7 %, у Стрпківському — 6 %, у Гуменському — 5 %, а в інших — ще менше. Загалом у Пряшівському краї, де проживає майже 80 % усіх українців Словаччини, вони становлять лише 3,53 % від загальної кількості мешканців [108].

У Закарпатській області автохтонне українське населення становить виняткову більшість, тобто 80,52 %. Це дає підстави вести мову про етнічно український характер області.

В умовах незалежності національно-державний розвиток українського етносу зумовлює посилення національної свідомості населення України, у тому числі населення Закарпатської області. Це проявилось в бурхливому наростанні інтересу як до загальноукраїнської, так і до місцевої етноісторичної складової культури української нації. Відродження історичної пам'яті, повернення із забуття героїчних сторінок Карпатської України та її діячів, збереження, плекання та примноження кращих зразків народної пісні, танцю, образотворчого та прикладного мистецтва, церковно-релігійне відродження й т. ін. є основою усталення національної свідомості українців Закарпатської області. Це позначилося на повсюдному поширенні української мови. Перепис 2001 року засвідчив, що 99,2 % українців рідною назвали українську мову, а кількість російськомовних українців з 1% у 1989 році зменшилася

до 0,43 %. Водночас 41,56 % словаків, 39,61 % німців, 18,4 % білорусів, 16,7 % циганів, 7,96 % росіян, 2,59 % угорців та 0,5 % румунів Закарпатської області рідною вважають українську мову. Загалом 5,84 % представників етнічних менших рідною назвали українську мову [90]. Усе це свідчить, що в умовах державності українці Закарпаття політично, культурно-історично та психологічно консолідується у складі української нації, що українство стає притягальним і для представників етнічних менших.

Окрім українців, в області проживають представники шести етнічних меншин: угорці, румуни, цигани, німці та євреї. Після 1945 року в області сформувалися ще дві іммігрантські етнічні меншини — російська (30 993 особи) та білоруська (1540 осіб). Решта — це нечисленні іммігрантські етнічні групи, які нараховують по кілька сотень осіб. У сучасних умовах відкритості кордонів кількість таких груп, очевидно, зростатиме. Але назвати їх етнічними чи національними меншинами немає жодних підстав. Найчисельнішою з іммігрантських етнічних меншин є російська. Але більшість росіян, як і білорусів, в області є мігрантами в першому поколінні, тобто не народилися в області і не вважають наш край своєю «малою батьківщиною». Орієнтуючись на Росію чи Білорусь, вони часто ігнорують українську культуру, традиції та мову.

За роки радянської влади наполегливо пропагувався та й нині пропагується міф про поліетнічність населення Закарпатської області. Це й сьогодні, на підставі вигаданої поліетнічності, ігноруються чи навіть утискуються в області пра-

ва українців. До того ж широко підтримується національно-культурна автономія етнічних меншин. Україна дотримується рішень Женевської конференції 1990 року про пошанування державами прав національних меншин. Але меншини в краї часто ігнорують її рішення про те, що кожна з них повинна співпрацювати з державою і поважати культуру, звичаї та мову державотворчого етносу, у нашому випадку — українців. Утім, упродовж 1991—2008 років антиукраїнські дії проявлялись як у діяльності угорських, так і русинських національно-культурних товариств. Усеукраїнський перепис 2001 року зафіксував на Закарпатті «етнічну групу» русинів з чисельністю менше 1 % від усієї кількості жителів краю [109, 148]. До того ж діяльність русинських товариств, що спираються на підтримку етнічних маргіналів, росіян та духовенства української православної церкви Московського патріархату, має відверто антиукраїнський і антидержавний характер, на що влада області не реагує.

Загалом русини-українці ХІХ — початку ХХІ ст. завжди усвідомлювали себе складовою українського етносу. Ця свідомість спиралася на спільність походження, мову, традиційну культуру, історичну пам'ять і утверджувалася в боротьбі за возз'єднання єдиної Соборної України. Завдяки цьому, незважаючи на несприятливі історичні умови й антиукраїнську політику чужоземців, вони не лише збереглися як складова української нації, але й брали активну участь у боротьбі за незалежність України.

1. Мицюк О. Нариси соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. — Прага, 1938. — Т. II.
2. Кабузан В. II. Украинское население Закарпатья (начало ХІХ — 70-е годы ХХ вв.) // Расы и народы. — М., 1986. — Вып. 16.
3. Тиводар М. Етнографічне районування українців Закарпаття (за матеріалами традиційної культури другої половини ХІХ — першої половини ХХ ст.) // Carpatica — Карпатика. — Ужгород, 1999. — Вып. 6.
4. Марьина В. В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939—1945 гг. — М., 2003.

5. Мушинка М. Післявоєнний розвиток регіональної культури русинів-українців Чехо-Словаччини // Тривалість регіональних культур: Русини і українці на їхній карпатській батьківщині та за кордоном. — Нью-Йорк, 1993.
6. Державний архів Закарпатської області, ф. 59, оп. 1, спр. 10.
7. Коломиец И. Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине ХІХ столетия. — Томск, 1961. — Кн. 1.
8. Карпатська Україна. Географія — історія — культура. — Л., 1939.
9. Енциклопедія українознавства. — Л., 1993. — Т. 2.

10. Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1993. – Т. 1.
11. *Офіцинський Р.* Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944 рр.). – К., 1997.
12. *Bonkáló S.* A Rutének (Ruszinok). – Budapest, 1940.
13. *Thirring L.* A visszatért kárpátaljai területen végrehajtott népszázeírás elővetek eredményei // *Magyar Statisztikai Szemle.* – 1939. – évi 8. szám.
14. *Котигорошко В.* Верхне Потисся в давнину. – Ужгород, 2008.
15. *Вакуленко М. В.* Населення Східних Карпат в пізньоримський час // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: У 4 т. – Л., 1999. – Т. 1.
16. *Смішко М. Ю.* Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е. – К., 1960.
17. *Пеняк П.* Проблема давніх слов'ян Закарпаття в працях Федора Потушняка // *Carpatica – Карпатика.* – Ужгород, 2001. – Вип. 9.
18. *Русанова И. П., Тимошук Б. А.* Кодин – славянское поселение V–VII вв. на р. Прут. – М., 1984.
19. *Бернштейн С. Б.* Проблемы карпатского языкознания // *Карпатская диалектология и ономастика.* – М., 1972.
20. *Тиводар М.* Етнічні традиції у скотарстві // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. – Л., 2006. – Т. II.
21. Етимологічний словник української мови. – К., 1982. – Т. 1.
22. Етимологічний словник української мови. – К., 1985. – Т. 2.
23. *Krandžalov D. [Cránjala D.]* Rumunske vlivy v Karpatech ze zvlášním zřetelom k moravskému valašsku. – Praha, 1938.
24. *Тиводар М.* Етнокультурні процеси та особливості етнічної історії Закарпаття в I тисячолітті нашої ери // *Науковий вісник Ужгородського університету.* Серія: Історія. – Ужгород, 2003. – Вип. 9.
25. *Залізняк Л.* Нариси стародавньої історії України. – К., 1994.
26. *Пантелич С.* Прабатьківщина хорватів та шляхи їх міграцій на Балкани: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 1997.
27. *Балушок В.* Етногенез українців. – К., 2004.
28. *Мельник В. М., Шышкина Е. В.* Ранняя этническая история южных славян. – Запорожье, 1986.
29. *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі. – К., 1968.
30. *Рыбаков Б. А.* Русские летописи и автор «Слова о полку Игореве». – М., 1972.
31. *Гошовский В.* У истоков музыки славян. – М., 1971.
32. *Пеняк С. І.* Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. – К., 1980.
33. *Пеняк С. І., Пеняк П. С.* Історія Закарпаття з найдавніших часів до приходу угорців в Карпатську улоговину. – Ужгород, 1998.
34. *Приходнюк О. П.* Східні слов'яни у VIII–IX ст. // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. – Т. I.
35. *Балагурі Е. А.* Ужгород у давнину. Нові знахідки і відкриття // *Історія Ужгорода.* – Ужгород, 1993.
36. *Котигорошко В. Г.* Проблеми етно-культурних процесів в Карпато-Дунайському басейні I ст. до н. е. – II ст. н. е. // *Археологія.* – 1991. – № 4.
37. *Пан С.* Історія Закарпаття. – Івано-Франківськ, 2001. – Т. I.
38. *Gesta Hungarorum /* Переклад українською мовою Каміла Нейпавера. – Ужгород, 2005.
39. Закарпаття в етнополітичному вимірі / *Ю. Левицька, М. Панчук, В. Вайналова, В. Котигаренко, В. Коган.* – К., 2008.
40. *Niederle L.* Slovanské starožitnosti. – Praha, 1919. – Т. I.
41. *Дзєндзєлевський И. А.* К вопросу о времени расселения восточных славян на южных склонах Украинских Карпат // *Тезисы докладов VII Международного конгресса антропологических и этнографических наук.* – М., 1964.
42. *Антошин М. И.* Закарпатская грамота 1404 года // *Научные записки Ужгородского университета.* – Ужгород, 1955. – Т. 13.
43. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1992. – Т. II.
44. *Тиводар М.* Традиційне скотарство українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст. – Ужгород, 1984.
45. *Балагурі Е. А., Алишкевич Я. А.* Старожитності Верхнього Потисся періоду віднайдення угорцями Батьківщини (нові аспекти і концепції) // *Науковий вісник Ужгородського державного університету.* Серія: Історія. – Ужгород, 1999. – Вип. 3.
46. *Стрипський Я.* Путаниця около названий Осой // *Літературна неділя.* – Ужгород, 1942. – Річник II.
47. *Ткадлічек В.* Кирилівський напис в Михаловцях // *Науковий збірник музею української культури в Свиднику.* – Братислава, 1986. – Т. 14.
48. *Гаджега В.* Додатки до історії русинів і руських церков у жупі Угоча // *Науковий збірник товариства «Просвіта».* – Ужгород, 1925. – Річник IV.

49. *Пан С.* Початки християнства на Закарпатті. – Філадельфія, 1983.
50. *Ставровський О.* Словацько-польсько-українське прикордоння до 18 століття. – Братислава, 1967.
51. *История Венгрии: В 3 т. – М., 1971. – Т. I.*
52. *Мицюк О.* Нариси соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. – Ужгород, 1936. – Т. I.
53. *Дэже Л.* Очерки по истории закарпатских говоров. – Будапешт, 1967.
54. *Лучкай М.* Історія карпатських русинів. – Ужгород, 2000. – Т. II.
55. *Mihályi J.* Mármorosi diplomák XIV. és XV. századból. – Máramoros-Sziget, 1900.
56. *Dokumenty k protifeudalnum bojom Slovenského lidu.* – Bratislava, 1955.
57. *Линтур П. В.* Ференц Ракоци II в угро-русской традиции // Народная школа. – Ужгород, 1940/1941. – № 9.
58. *Габріель Ф.* Господарське положення Подкарпатської Русі на початку XVIII століття // Подкарпатська Русь. – Ужгород, 1933. – Річник X.
59. *Тиводар М.* Етнічні процеси на Закарпатті XIX – початку XXI ст. // Історичні студії. Збірник наукових праць з проблем давньої і середньовічної історії та етнології. – Ужгород, 2008. – Вип. 2.
60. *Копчак В. П., Копчак С. И.* Население Закарпаття за 100 лет (1870–1970). – Л., 1977.
61. *Мазурок О., Орто В.* Етнічна структура міського населення Закарпаття наприкінці XIX – на початку XX ст. // Carpatica – Карпатика. – Ужгород, 1999. – Вип. 6.
62. *Ванат І.* Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Книга друга (вересень 1939 р. – лютий 1948 р.). – Братислава, 1985.
63. *Mráz J.* Slovensko ve svetle statistiky. – Praha, 1920.
64. *Ванат І.* Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Книга перша (1918–1938). – Братислава, 1978.
65. *Удвори И.* Русины в Венгерском Королевстве // Тривалість регіональних культур. Русини і українці на їхній карпатській батьківщині та за кордоном. – Нью-Йорк, 1993.
66. *Енциклопедія українознавства.* – Л., 1993. – Т. 1.
67. *Демографический ежегодник СССР. 1990.* – М., 1990.
68. *Лавер О.* П'ять хлібин Угочі // Карпатський край. – 1993. – № 9–31.
69. *Зан М., Горват Л.* Етнічна, мовна та конфесійна ідентичність української національної меншини повітів Марамуреш та Сату Маре (Румунія) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – Ужгород, 2007. – Вип. 7–8.
70. *Коломиец И. Г.* Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия. – Томск, 1962. – Кн. 2.
71. *Неточаєв В. І.* Територія, населення, міста Закарпаття в кінці XIX – на початку XX ст. // Доповіді та повідомлення УжДУ. Серія історична. – Ужгород, 1960.
72. *Kárpátalja településeinek vallási adatai (1880–1941).* – Budapest, 2000.
73. *Administrativní lexikon obcí v Republici Československé.* – Praha, 1934. – Dil. II.
74. *Československa statistika. Svazek 9. Řada VI (Sčítání lidu, sešit 1). Sčítání lidu v Republice Československé ze dne 15 unora 1921.* – Praha, 1924. – Dil. I.
75. *Československa statistika. Svazek 98. Řada VI (Sčítání lidu, sešit 1). Sčítání lidu v Republice Československé ze dne 1 prosince 1930.* – Praha, 1934. – Dil. I.
76. *Ференц П.* Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20–30-ті роки XX століття. – Мукачево, 2005.
77. *Довганич О.* Репресії угорського окупаційного режиму і закарпатський рух опору // Закарпаття під Угорщиною 1938–1939 рр. – Нью-Йорк; Чикаго; Ужгород, 1999.
78. *Шляхом жовтня.* Збірник документів. – Ужгород, 1965. – Т. VI.
79. *Нариси історії Закарпаття.* – Ужгород, 1995. – Т. II (1918–1945).
80. *Малець О.* Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80 рр. XX ст. – Ужгород, 2004.
81. *Історія міст і сіл УРСР. Закарпатська область.* – К., 1969.
82. *Статистичні дані: Динаміка зміни чисельності населення національних груп Закарпаття (згідно даних переписів 1959–1989 рр.)* // Матеріали науково-практичної конференції «Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті». – Ужгород, 1997.
83. *Наулко В. І.* Етнічний склад населення Української РСР. – К., 1965.
84. *Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області. Динаміка чисельності наявного населення області по містах і районах.*
85. *Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Берегове (міськрада).*

86. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Берегівський район.
87. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Великобезрезнянський район.
88. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Виноградівський район.
89. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Воловецький район.
90. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Закарпатська область.
91. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Іршавський район.
92. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Міжгірський район.
93. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Мукачеве (міськрада).
94. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Мукачівський район.
95. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Перечинський район.
96. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Рахівський район.
97. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Свалявський район.
98. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Тячівський район.
99. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Ужгород (міськрада).
100. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Ужгородський район.
101. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Хуст (міськрада).
102. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Хустський район.
103. Статистичні дані: Склад населення міст обласного підпорядкування та районів по окремих національностях // Матеріали науково-практичної конференції «Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті».
104. Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. Про стан міграційних процесів у Закарпатській області в 1999 р.

105. Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. Про стан міграційних процесів у Закарпатській області в 2000 р.
106. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області. Відділ демографічної статистики. Справа № 06–36. Том 1. Зведені звіти по механічному руху населення. Міграція за 1994 р. Січень 1993 – грудень 1994 р.
107. *Gajdoš V., Konečný S.* Rusini a ukrajinci na Slovensku v procesoh transformácie (1989–1995). Výběk z dokumentov. I. – Prešov, 2005.
108. Štatistický úrad Slovenskej Republiky. Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. Základné údaje. Národnostné zloženie obyvateľstva. – Bratislava, 2001. – Tab. 3: «Trvale bývajúce obyvateľstvo podľa narodnosti a podľa krajov a okresov».
109. *Зан М.* Етнонаціональна структура населення Закарпаття в світлі результатів перепису 2001 р. // *Carpatica – Карпатика.* – Ужгород, 2003. – Вип. 28.